

PROBLEMATICA ROMÂNIEI ÎNTREGITE DUPĂ 1918,
ÎN DEZBATERILE ORGANIZATE DE INSTITUTUL SOCIAL ROMÂN
(1921–1923)*

DAN BANCIU**

ABSTRACT

THE PROBLEMATICS OF UNIFIED ROMANIA AFTER 1918 IN THE DEBATES
ORGANIZED BY THE ROMANIAN SOCIAL INSTITUTE (1921–1923)

After the 1918 Union, the new Romanian state was to consolidate its political, legal and administrative unity. To this end, the Romanian Social Institute, led by the great sociologist Dimitrie Gusti, organized, between 1921 and 1923, a series of public conferences and debates on the new Constitution of Romania and its way of functioning, as well as the position and role of political parties towards social issues, economic and cultural aspects of Romanian society. These debates brought together politicians, historians, political scientists and sociologists, who scientifically assessed Romania's social problems as well as the ways to follow into the future of this country.

Keywords: public debates and conferences, Romanian Social Institute, Romanian Constitution, doctrines and political parties, social issues.

INTRODUCERE

Actul Marii Uniri de la 1918 a reprezentat momentul cel mai important al luptei poporului român pentru unitate și independență națională, generând o serie de transformări profunde în viața social-economică și politică a României, caracterizate, în perioada 1921–1922, prin: „schimbarea statutului internațional al României, prăbușirea rotativei guvernamentale prin dezagregarea partidelor conservatoare, apariția de noi partide democratice în vechiul Regat (Liga Poporului și Partidul Țărănesc), integrarea în sistemul politic a partidelor din Banat, Bucovina

* O variantă a acestui articol a apărut și în revista *Punctul critic*, 3, 2018.

** Senior Researcher, The Institute for the Quality of Life, Bucharest; e-mail: angela_banciu@yahoo.com.

și Basarabia, crearea Partidului Comunist din România, dominația Partidului Național Liberal, organizarea primelor alegeri pe baza votului universal” (Scurtu, Buzatu, 1999: 113–114). Toate acestea trebuiau să-și dobândească o consacrare și legitimare politică și juridică, care să corespundă noilor realități și deziderate la care românii au aspirat dintotdeauna, și anume, acelea că „România era, după război, după Hotărârea de la Alba Iulia, un stat nou nu numai prin teritoriul și poporul întregit, ci și prin prefăcerile social-economice și profunde aduse prin reformele constituționale” (Banciu, 1988: 29–30).

În consecință, în viziunea principalilor oameni politici ai vremii (Ion I.C. Brătianu, V. Brătianu, I.G. Duca, Iuliu Maniu, V. Madgearu ș.a.), ca și în concepția multor istorici, economiști și sociologi (N. Iorga, D. Gusti, M. Manoilescu, C. Rădulescu-Motru), se impunea, cu necesitate, un nou *așezământ constituțional*, cu aplicabilitate pe întreg teritoriul țării întregite, pentru a da o sancționare juridică unității naționale a poporului român. Împlinirea acestui deziderat politico-juridic pentru România a întârziat, oarecum, dacă avem în vedere faptul că alte state, recent apărute sau întregite după destrămarea marilor imperii (cum ar fi Polonia, Cehoslovacia sau Iugoslavia – Regatul sârbilor, croaților și slovenilor), își elaboraseră deja constituțiile. Nu trebuie însă uitat faptul că, spre deosebire de acestea, România se afla în faza de consolidare a unității naționale, iar diferențele de organizare și de viață ale provinciilor unite cu țara, care purtau amprenta unor organizări proprii, urmau să fie încorporate în jurul vechiului Regat, guvernat de *așezământul* încă în vigoare de la 1866. La acestea, s-ar mai putea adăuga și „instabilitatea guvernamentală din perioada anilor 1918–1922, rapiditatea procesului de modificare a vechii constituții, necesitatea consolidării pe plan extern a unificării statului român prin tratatele de pace, contradicțiile în cadrul și între diferitele partide politice” (*Ibidem*).

Necesitatea și urgența adoptării unui nou *așezământ constituțional* al României întregite a generat o amplă și susținută activitate teoretică și practică nu numai în rândul grupărilor, partidelor și oamenilor politici, ci și în cel al unor personalități marcante ale vieții științifice și culturale, interesate în egală măsură de ideea *democratizării* societății românești, prin optimizarea cadrului juridic de participare la conducerea treburilor de interes public. În această curajoasă și dificilă misiune istorică, un rol important l-a avut Dimitrie Gusti, o personalitate cu preocupări multilaterale, care, în 1918, a pus bazele Asociației pentru Știința și Reforma Socială, având ca scop studierea tuturor problemelor impuse de necesitatea *refacerii* întregii vieți sociale a României, ca pe baza lor să propună soluții practice și mijloacele necesare pentru realizarea reformei sociale și, mai ales, să contribuie la educarea socială a maselor. De aici, „intenția manifestată încă în anul 1919 de a crea Institutul Social Român, care trebuia să aibă o existență deosebită de a Asociației. Necesitățile au cerut și adunarea generală ordinară, ținută la București, la 13 februarie 1921, care a hotărât ca însăși Asociația să se transforme în Institutul Social Român, organizare menită să ducă mai departe

idealurile Asociației” (Bădina, 1971: 12). Abia înființat, Institutul Social Român, prin glasul președintelui său, D. Gusti, a încercat și a reușit să convingă diversele grupări și partide politice, dar și politicieni și oameni de cultură, să participe la *dezbaterile* comună a principalelor probleme privind viitoarea organizare politică, statală și constituțională a statului român¹.

Această inițiativă s-a concretizat în organizarea a două cicluri de dezbateri și conferințe publice, sub egida Institutului Social Român, dintre care primul a cuprins 23 de prelegeri publice dedicate noii Constituții a României, iar cel de-al doilea 19 prelegeri publice, în care au fost dezbătute și explicate principalele doctrine ale partidelor politice din România. În opinia noastră, aceste dezbateri au reprezentat un gen de *sondaj legislativ și politic*, urmărind investigarea diverselor opinii și atitudini teoretice și practice vehiculate privind importanța și semnificația viitorului așezământ constituțional al României, ca o expresie a continuității și înnoirii vieții noastre statale, dar și *radiografierea* orientărilor și tendințelor doctrinare și politice dintre cele mai diverse, de la liberali, țărăniști și conservatori, la sindicaliști, solidariști și chiar socialiști, nefiind ignorate opiniile reprezentanților minorităților naționale (maghiară și germană), ceea ce denotă, încă o dată, caracterul democratic, de emulație științifică și ideologică în care ele s-au desfășurat.

1. DESPRE NOUL AȘEZĂMÂNT CONSTITUȚIONAL AL ROMÂNIEI ÎN ORGANIZAREA POLITICĂ ȘI JURIDICĂ A SOCIETĂȚII

Primul ciclu de conferințe publice, consacrat formei de organizare constituțională a statului român întregit, s-a derulat pe parcursul a șase luni de zile (18 decembrie 1921 – 4 iunie 1922), devansând cu aproape un an elaborarea și promulgarea Constituției României din 1923. Scopul acestor conferințe publice, după cum mărturisea D. Gusti în Cuvântul de deschidere, era dublu: pe de o parte, unul *teoretic*, „de cercetare științifică a problemelor relative la organizarea constituțională a României întregite”, iar pe de altă parte, unul *practic*, și anume, „să fie un stimulent de gândire și acțiune” și „să deștepte interesul publicului pentru problemele României” (Gusti, 1922a: 2), în vederea oferirii unor soluții cât mai viabile propășirii statului român și cetățenilor săi. Evidențiind caracterul variabil și relativ al oricărui așezământ constituțional, el preciza: „Criteriul unei constituții nu poate fi unul absolut, valabil pentru toate timpurile și locurile, ci unul relativ, pentru că totdeauna forma statului va fi produsul unei epoci istorice, în funcție de o anumită situație a unei națiuni, care-i va da substrat, sens și legitimitate” (*Ibidem*). De aceea, „o constituție nu poate fi împrumutată și nici nu poate fi opera unui legislator inspirat, căci ea nu are a crea și inventa nimic, ci

¹ Despre D. Gusti și Școala Sociologică de la București (sau „Școala monografică”) a se vedea volumul *Școala Sociologică de la București* (coord. M. Larionescu) (1994). București: Metropolis.

numai de a formula politicește și juridicește, în mod solemn, psihologia socială, starea economică, dezideratele dreptății sociale și aspirațiile etice ale națiunii” (*Ibidem*). Și, în continuare: „Pentru stat, constituția este ceea ce este conștiința pentru sufletul omenesc” (...) „o constituție contemporană este însăși conștiința națională codificată” (*Ibidem*). Evidențiind caracterul de relativitate, dar și de particularitate al oricărei constituții, care trebuie „să fie adaptată la experiența socială specifică fiecărei națiuni”, Gusti făcea, în același timp, un vibrant apel la spiritul de toleranță și înțelegere pe care noul așezământ constituțional trebuia să-l aibă față de toate diferențele politice și minoritare existente în societatea românească: „Edificiul nou constituțional va trebui să găzduiască, cu spirit larg de toleranță, toate tendințele sociale și politice” (Gusti, 1922b: p. 423) Cu prilejul acestei conferințe, D. Gusti a elogiat activitatea lui Eugen Ehrlich, profesor la Universitatea din Cernăuți, considerat de mulți ca fiind fondatorul sociologiei juridice, despre care spunea că „a ocupat un loc de onoare în știința juridică, cu un spirit viu și creator, a fost un membru devotat al Institutului Social Român și a îmbrățișat cu loialitate cetățenia românească” (*Ibidem*: 419).

Îndeplinind aceste deziderate, noul așezământ juridic trebuia să deschidă calea spre dezvoltare și propășirea culturală a tuturor indivizilor, din toate straturile sociale, prin școală, cultură, presă: „Dacă dorim ca viitoarea Constituție să nu rămână un simplu petec de hârtie, atunci ea a trebui să cuprindă și drepturile și datoriile națiunii față de cultură”, iar „democrația politică, pentru a nu deveni o simplă democrație banală, fără vlagă, artificială, trebuie să fie în același timp *sociocrație*, adică o democrație culturală”. O constituție, pentru a fi validă și eficientă, dincolo de eleganța tehnicii legislative, „trebuie să cuprindă o redactare pe cât mai aproape de limba poporului, pentru a fi înțeleasă de toți cetățenii României întregite... Ea va trebui să devină catehismul politicii naționale, iar studierea și adâncirea ei, un stimulent de educațiune politică a națiunii” (*Ibidem*: 424). În acele momente, Gusti credea cu sinceritate în virtuțile moralizatoare și culturale ale viitorului fundament constituțional, considerând că acesta „va trebui să cuprindă expres voința națiunii române întregite de a face parte din societatea națiunilor în calitate de membru conștient de îndatoririle sale naționale față de progres și umanitate” (*Ibidem*: 423), având speranța și convingerea fermă că „viitoarea constituție va deveni regulatorul unei vieți naționale mai avântate, care ne va întări înăuntru și ne va înălța în afară între națiuni” (*Ibidem*: 425). Ulterior, după ce Constituția din 1923 va fi abrogată și înlocuită de cea a lui Carol al II-lea din 1938, D. Gusti și-a amendat acest entuziasm juridic iluminist, considerând că orice constituție are o serie de limite inerente, mai ales în ceea ce privește aplicarea ei în realitate, între principiile enunțate și realitatea acestora, atunci când spune cu scepticism: „S-a crezut multă vreme în puterea nelimitată a legilor și a reformelor politice. S-a crezut că este de ajuns să se voteze o constituție ca o țară să devină un stat constituțional și să apară moravuri constituționale. Experiența aceasta s-a dovedit însă dezastruoasă” (Gusti, 1938: 25).

Invocând problema calităților profesionale și morale pe care trebuie să le aibă orice legiuitor de constituție, Vintilă Brătianu, în prelegerea susținută la ISR, considera că acesta trebuie să fie *istoric* („să cunoască trecutul poporului respectiv”), *psiholog* („să cunoască sufletul lui și însușirile de pus în valoare”), dar și *sociolog* (prevăzător al mersului lumii și civilizației, al dezvoltării culturale, economice și sociale”). Iar scopul unei constituții este acela „de a hotărî tendințele esențiale pentru viața și propășirea în toate direcțiile ale statului respectiv” (Brătianu, 1922: 26). El enunță trei principii directe, care trebuie înscrise pe frontispiciul noului așezământ constituțional, și anume: păstrarea caracterului *național-unitar* al statului român, „la care-i dă dreptul majoritatea covârșitoare a neamului nostru”, principiu care nu „împiedică însă stabilirea înlăuntrul lui a unor condiții de a trăi normale pentru populațiile de altă limbă” (*Ibidem*: 28). Apoi, noul așezământ trebuia să fie hotărât *democratic*, iar „democratismul trebuie aplicat la toate manifestările vieții obștești, politice, culturale, sociale și economice” (*Ibidem*). În sfârșit, cel de-al treilea principiu viza *regimul școlii și al bisericii* în statul român, consolidarea națională urmând a fi făcută prin „dezvoltarea culturii naționale prin școală și învățământ” și „să dăm bisericii naționale un rol în stat, dar să nu fim un stat clerical” (*Ibidem*: 29). Între propunerile sale, care trebuiau înscrise în viitoarea constituție, V. Brătianu preconiza: alegeri mai dese ale parlamentului, pentru ca el să fie „reprezentanța cea mai fidelă a voinței naționale”, inițiativa de legiferare să aparțină guvernului și parlamentului, introducerea unui control mai ferm al bugetului statului de către Curtea de Conturi, introducerea și extinderea instituției referendumului, un Consiliu Legislativ, care să pregătească pentru guvern proiecte de legi bine studiate și argumentate, descentralizarea administrativă, impozit progresiv pe venituri și capital, extinderea dreptului de expropriere al statului etc.

Reprezentant al doctrinei naționaliste, Nicolae Iorga face o retrospectivă istorică a evoluției diverselor forme de constituționalitate practicate și experimentate de către poporul român, considerând că „la noi a existat o viață constituțională, iar Constituția de la 1866 face înaintea de toate greșeala de a ignora acest proces constituțional în legătură cu viața întregii societăți” (Iorga, 1922: 7). El consideră, poate exagerat, că românii, prin modul de alegere al domnului, „de către toată obștea și țara”, aveau un fel de *constituție nescrisă*, idee ce va fi reluată în prelegerea sa privind doctrina naționalistă, atunci când afirmă că românii au dat dovadă de „un fel de omenie constituțională a noastră, mai bună decât orice constituție fără omenie” (Iorga, 1923: 34).

Considerând că poporul român a avut un tip de „naționalism instinctiv”, Iorga a manifestat un scepticism față de forța și valabilitatea oricărei constituții, atunci când mărturisea că „nu crede în constituții vrăjitoare, ci în conștiința care spontan dă articole de constituție, chiar când nu au fost scrise niciodată pe hârtie albă” (*Ibidem*: 40). Din acest motiv, el critică sever actul fundamental de la 1866, considerând că „nu are absolut nicio legătură cu trecutul nostru propriu și nu

reprezintă nicio elaborațiune particulară nouă”, ba chiar mai mult, „s-a făcut fără participarea factorului politic, care era Kogălniceanu, singurul în legătură cu dezvoltarea noastră constituțională din trecut” (Iorga, 1922: 5.).

În expunerea sa, marele jurist și enciclopedist al dreptului, Mircea Djuvara, considera că „la baza constituției trebuie să stea voința poporului și că nu trebuie schimbată decât dacă se schimbă și această voință” (Djuvara, 1922: 90–91).

Pentru a avea o constituție este însă nevoie de un *corp electoral*, capabil să exprime voința, corp care exclude însă femeile. Iar lipsa de drepturi, care se constată atunci pentru femei, va fi „una dintre marile mirări ale vremurilor viitoare” (*Ibidem*: 93). Și, chiar dacă se presupune că ele nu doresc acest drept, legea viitoare trebuie să-l prevadă, „ca să le facă educațiunea politică care le-ar lipsi” (*Ibidem*). Între propunerile constituționale avansate de Djuvara, merită evidențiate: introducerea votului obligatoriu pentru membrii corpului electoral, introducerea scrutinului pe listă și nu a votului uninominal, menținerea parlamentului bicameral (Camera Deputaților și Senat), un Consiliu legislativ, compus dintr-un nucleu eminent de juriști etc.

Una dintre problemele stringente, care revine cu obstinație în timpul dezbaterilor de la Institutul Social Român, este cea privind *dreptul de vot al femeilor*, inexistent în vechea formulare a constituantului de la 1866, motiv pentru care a fost mereu invocat de către unii vorbitori, insistându-se asupra necesității ca și femeile să fie incluse în corpul electoral de către viitoarea constituție a României. Astfel, Grigore Iunian sublinia apăsător că „viitoarea constituție va trebui să reunească egalitatea deplină de drepturi civile și politice, fără deosebire de sex”, (Iunian, 1922: 359) iar G. Grigorovici era și mai categoric, susținând că „elementul feminin are o valoare deosebită în legiferare”, motiv pentru care „femeile trebuie să aibă drepturi egale cu bărbații și să aibă drept de vot” (Grigorovici, 1922: 61). Enunțând principiile noii constituții, Romul Boilă (autor, între altele, și al unui anteproiect de constituție), considera că trebuie să acordăm votul universal și femeilor, „pentru a satisface un deziderat al Hotărârii de la Alba-Iulia” (Boilă, 1922: 383). În același sens, se pronunță și singura reprezentantă a femeilor, care a susținut o prelegere în cadrul Institutului Social Român, Calypso Botez. Ea a deplâns faptul că în România a funcționat un sistem electoral restrictiv, în care femeile au fost excluse de la vot, fiind considerate incapabile, alături de minori, bolnavi psihici, deficienți mintali sau criminali. Combate argumentele de ordin misogin, conform cărora dreptul la vot pentru femei ar conduce la distrugerea familiei și a căminului conjugal. „Cerem legiuitorului român să înscrie, în constituția ce se va da țării, drepturi integrale pentru femei, pentru ca viața noastră națională să poată lua avântul măreț al democrației egalitare” (Botez, 1922: 87).

În schimb, au existat și opinii contrare, cum a fost cea a lui D. Xenopol, care se pronunța pentru „dreptul de vot universale, egal, direct, secret și obligatoriu, recunoscut *deocamdată* (*subl. ns.*) numai bărbaților, cetățeni majoritari, capabili și care să nu fi suferit condamnări infamante” (Xenopol, 1922: 159).

O altă problemă care a suscitat interes în cadrul acestor dezbateri științifice a fost cea referitoare la *politicile economice* ale statului român și modalitatea lor de consacrare juridică în noua constituție, chestiuni analizate pe larg de către Mihail Manoilescu. El a insistat asupra necesității de legiferare în viitorul așezământ constituțional a unor noi raporturi economice ale indivizilor și colectivităților de indivizi cu statul, grupate astfel: regimul de drepturi și datorii de ordin economic ale indivizilor față de puterea politică, regimul economic al colectivităților față de puterea politică și regimul politic al bunurilor statului și al patrimoniului public. Soluția propusă de el și care își va găsi și consacrarea juridică în Constituția din 1923 era ca „proprietatea să fie o funcție socială și să fie apărută de legi ca atare” (Manoilescu, 1922: 171), iar interesele colectivității sociale să primeze asupra intereselor individuale în această materie a proprietății individuale, ceea ce va accelera calea dezvoltării capitaliste a regimului de proprietate.

Ciclul de conferințe organizat de Institutul Social Român a inclus și o serie de prelegeri privind organizarea viitoare a altor domenii social-economice și culturale, din perspectiva noii constituții, cum ar fi: Consiliul legislativ, ca organ menit să elaboreze proiecte de legi și modul său de recrutare și funcționare (Partheniu, 1922), organizarea administrativă a României și desăvârșirea unificării administrative a noilor provincii reunite cu țara (Teodorescu, 1922: 269–285), organizarea justiției și funcționarea puterii judecătorești (Rădulescu, 1922: 167–195), a finanțelor publice și a bugetului țării (Grecianu, 1922: 285–297), organizarea învățământului de toate gradele (Nistor, 1922: 349–365), organizarea și funcționarea bisericească și a cultelor religioase (Câdea, 1922: 319–335), regimul de funcționare a presei și tipăriturilor (Ionescu-Dolj, 1922: 198–221; Bacalbașa, 1922: 375–395).

Chiar dacă numai o mică parte din aceste propuneri și deziderate generoase își vor dobândi și o consfințire constituțională, ciclul de dezbateri publice organizate de Institutul Social Român rămâne o realizare științifică, politică și culturală meritorie, având ca rezultată elaborarea Constituției din 1923, apreciată ca una dintre cele mai democratice legiuiri fundamentale din acea vreme. Nu întâmplător, „dezbaterele pe marginea constituției s-au făcut în raport cu alte constituții europene, textul lor fiind difuzat integral și cunoscut de oamenii politici, juriști, sociologi, angajați în acțiunea de a contribui constructiv la așezământul României Mari” (Banciu, 1988: 44). Indiferent de valoarea și limitele acestui act fundamental din 1923, el a contribuit decisiv la desăvârșirea, într-un timp relativ scurt, a unificării politice, juridice și administrative a țării, la dezvoltarea explozivă a științei, învățământului și culturii, România devenind un stat consolidat în interior și cucerind prestigiu în afară, recunoscut ca atare de statele europene democratice ale vremii.

2. POZIȚIA, ROLUL ȘI MISIUNEA PARTIDELOR POLITICE ÎN REALIZAREA DEZIDERATELOR NAȚIONALE ȘI SOCIALE ALE ROMÂNILOR

Problematica complexă de natură politică, economică și culturală a României după Marea Unire de la 1918 a generat și o regrupare și re poziționare a diverselor grupări și partide politice, nevoite să-și adapteze doctrinele și strategiile politice în fața noilor realități apărute. În ideea investigării și clarificării principalelor probleme ale dezvoltării României și a concepțiilor politice ale partidelor politice, Institutul Social Român a organizat, în perioada decembrie 1922–iunie 1923, un număr de 19 prelegeri publice, grupate sub denumirea de *Doctrinile partidelor politice*². Scopul acestor dezbateri era acela de a „deveni un stimulent de gândire politică” și de „a trezi interesul politic și să reacționeze împotriva inerției și lenei de a gândi în materie politică și socială”. În același timp, ISR își asuma sarcina să asigure și o „bază de date”, prin alcătuirea unei biblioteci și a unei arhive, în care să se colecționeze „tot ceea ce privește manifestarea de viață a partidelor politice: afișe, manifeste electorale, foi volante, declarații oficiale, dări de seamă, date statistice, tot ce privește activitatea de partid de aici și din altă parte” (Gusti, 1923: 18). Institutul se angaja, de asemenea, să păstreze o atitudine obiectivă și nepartizană față de opiniile exprimate în prelegerile participanților și să nu aibă „nicio atitudine de apreciere subiectivă asupra partidelor politice”, ceea ce reprezenta o atitudine corectă, în spiritul sociologiei care abia se năștea pe atunci în țara noastră.

Inaugurând ciclul acestor prelegeri, D. Gusti considera că există o strânsă legătură între acestea și cele privind organizarea constituțională, deoarece regimul constituțional din orice țară devine o realitate numai prin activitatea partidelor politice, care „formează la un loc forța motrice socială a oricărui regim constituțional” (*Ibidem*: 3.). El procedează la o analiză sociologică extrem de amănunțită și profundă a genezei și fondării oricărui partid politic, care în opinia lui reprezenta „o asociație liberă de cetățeni, uniți în mod permanent prin interese și idei comune, de caracter general, asociație ce urmărește, în plină lumină publică, a ajunge la puterea de a guverna pentru realizarea unui ideal social” (*Ibidem*: 4). Enunțând această definiție sociologică și politologică a partidelor politice, Gusti atrage atenția asupra pericolului care pândeste orice partid, atunci când „majoritatea membrilor lui urmărește specularea statului, exploatarea acestuia ca pe o avuție proprie, făcând din guvernare un mijloc de îmbogățire personală” (*Ibidem*: 6). Pentru a funcționa în mod eficient, orice partid are nevoie de o conducere, un program și de mijloace de luptă și propagandă. Pentru Gusti, important este mai ales *programul* partidului, care reprezintă „un mic sistem sociologic și etic care include: o analiză explicită și critică a societății, o formulare a nevoilor actuale și posibilităților de transformare a societății de astăzi într-una mai bună, mijloacele

² *Doctrinile partidelor politice* (19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român) 1923. București: Cultura Națională.

cele mai nimerite pentru realizarea acestor necesități și tactica de a întrebuița la momentul oportun aceste mijloace, o doctrină care oricât de imperfectă să dea ideea uneia perfecte și ea să cuprindă un ideal social”.

Analizând, apoi, rolul partidului politic, ca organism permanent al unei asociații libere de cetățeni cu scopul de a „ajunge negreșit la puterea de a guverna”, D. Gusti identifică elementele distinctive între partidul politic și „camarilă”, precum și misiunea acesteia din urmă în viața constituțională. Dacă partidul politic se implică activ în viața constituțională, urmărind schimbarea formei de guvernământ sau impunerea voinței sale în cadrul unei forme de guvernământ „în plină publicitate”, camarila este și ea un fel de partid politic, partidul din jurul monarhului, care nu se amestecă direct în viața politică, ci lucrează „din umbră”. Ca atare, în mod automat, și camarila se include în mecanismul politic și constituțional, pentru că, din cele două suveranități, monarhia și suveranitatea poporului, ea captează bunăvoința monarhului. Aceste observații pertinente ale lui Gusti se vor adevăra în dezvoltarea ulterioară a societății politice românești în perioada interbelică, când va spori treptat, dar tot mai vizibil, rolul camarilei în viața constituțională, odată cu accentuarea amestecului Coroanei în treburile publice. În același fel lucrează și partidele oportuniste și extremiste, conchide Gusti, care urmăresc succesul cu orice preț, prin orice mijloace, utilizând ca metode de captare a electoratului seducția, compromisul, calomnia și mistificarea, intriga, corupția și, mai grav, teroarea.

Ca „unitate socială” originală, cu „gândire proprie și voință unitară”, partidul trebuie să se implice activ în viața constituțională și parlamentară, astfel încât „doar constituția ridică partidul dintr-un simplu instrument de realizare tehnică a legilor la rangul de factor legiuitor al vieții publice”, misiunea acestuia fiind aceea de a da „cuprins, sens și colorit formelor constituționale” (*Ibidem*: 19–20).

Sintetizând funcțiile partidului în mecanismul vieții constituționale, Gusti insistă asupra funcției *educative și formative* a partidului, considerând că acesta trebuie să fie „pedagogul politic al națiunii și să devină una din cele mai importante instituții sociale pentru educația politică și socială a individului ca cetățean, trezind interesul fiecăruia pentru problemele sociale și politice ale timpului și conștiința răspunderii” (*Ibidem*: 21).

Era, într-un fel, o chemare adresată partidelor politice pentru a-și spori responsabilitatea în raport cu rolul lor în fundamentarea organizării țării.

Cu prilejul acestui ciclu de conferințe, au susținut prelegeri publice reprezentanți marcanti ai diferitelor curente, doctrine și partide politice, între care cea națională, conservatoare, țărănistă, liberală, neoliberală, socialistă, sindicalistă, solidaristă, dar și cei ai ideologiei și tendințelor politice ale minorităților maghiară și germană, ceea ce a reprezentat o dovadă a climatului de respect și toleranță în care s-au desfășurat aceste dezbateri. De aceea considerăm că nu este necesară o analiză detaliată a acestor doctrine politice și a concepțiilor vehiculate de reprezentanții diverselor partide sau orientări politice, ci mai ales evidențierea

modului concret în care ele au influențat evoluția democrat-constituțională a României întregite.

Printre primii vorbitori de la tribuna ISR s-a numărat Nicolae Iorga, care a fost unul dintre fondatorii *Partidului Naționalist-Democrat*, întemeiat în 1910 (împreună cu A.C. Cuza). Acest partid nu a cunoscut o ascensiune marcantă în viața politică după Marea Unire, mai ales că Iorga „așteptase recunoștința românilor pentru contribuția pe care el o avusese în făurirea marelui act al Unirii” (Scurtu, Buzatu, 1999: 118).

Doctrina naționalistă nu reprezenta o concepție nouă, după cum aprecia însuși N. Iorga, care considera că „în dezvoltarea unei societăți nu este prea bine ca noutăți din cale afară de noi să apară, în afară de nevoile de dezvoltare seculară a poporului pentru care se pronunță doctrina”. (Iorga, 1923: 30). Considerând că poporul român a manifestat un tip de naționalism „instinctiv și democratic”, el a criticat „naționalismul ardelenesc”, care a fost un „naționalism pe bază de drept”, dar nu și de „dreptate”. De aceea, scopul partidului naționalist este de a extinde *dreptatea* în toate provinciile românești, fiind necesară și o „conștiință a solidarității politice a naționalităților care trăiau alături de noi: „Avem datoria de a învăța pe alții cu acest regim românesc, prin care le aducem o invitație la o tovărășie onestă și patriotică” (*Ibidem*: 46).

Doctrina *conservatoare* a avut parte de susținerea publică a doi vorbitori: C. Rădulescu-Motru și Al. Marghiloman, în condițiile în care Partidul conservator se afla în „cădere liberă” pe scena politică românească, fiind perceput negativ de opinia publică ca „filogerman”. Din acest motiv, acest partid își schimbase numele în Partidul Conservator-Democrat (în decembrie 1918), preconizând, între altele, sprijinirea clasei țărănești prin împroprietărire, dar în loturi mici și mijlocii. Al. Marghiloman nu admitea „inovațiile bruște și nepregătite”, considerând că „progresul social nu se poate face în salturi, el trebuie să fie rezultatul unei legături armonioase a trecutului cu prezentul” și că „instituțiile viabile ale unei societăți se dezvoltă prin ele înseși, prin traiul normal al societății” (Marghiloman, 1923: 112).

Pe aceeași linie doctrinară se înscria și C. Rădulescu-Motru, care considera că în concepția conservatoare intră două elemente, și anume: „credința că viitorul unui popor este în continuarea trecutului său, iar experiența trecutului trebuie să fie baza politicii sale prezente”, motiv pentru care trebuie „evitate experimentele după planuri noi” (Rădulescu-Motru, 1923: 56); recunoașterea unor „principii morale și psihice ca obligatorii, luate din experiența trecutului, nu din experiențe viitoare” (*Ibidem*). Ambele principii, conchide Rădulescu-Motru, sunt cele care stau la baza familiei, proprietății și autorității statului, fondate pe morală creștină, cărora li se vor adăuga în viitor dreptul de vot pentru femei, descentralizarea administrativă și reforme pentru popor. În principiu, „conservatorii nu sunt contra progresului țării, ci împotriva falsificării acestui progres prin concepții mistice” (Scurtu, Buzatu: 1999: 117).

Partidul Național-Liberal și doctrina liberală traversează, imediat după Unire, o „criză de popularitate”, fiind considerat principalul vinovat pentru pierderile

inutile din timpul războiului: „liberalii erau percepuți ca «îmbogățiți de război», preocupați de sporirea averilor proprii prin afaceri oneroase, în timp ce covârșitoarea majoritate a populației trăia în mizerie” (Duca: 104). Însă, contrar așteptărilor, acest partid nu numai că nu a dispărut, dimpotrivă, își va recâștiga încrederea electoratului, dominând, la un moment dat, viața politică a României întregite, sub conducerea lui Ion I.C. Brătianu și a lui I.G. Duca, politicieni care au procedat la reorganizarea partidului pe criterii electorale și printr-o activitate susținută în lumea satelor. În cadrul ciclului de conferințe, exponentul acestei doctrine a fost I.G. Duca, care accepta „progresul sub toate formele, însă în cadrul concepției proprietății individuale”, realizat prin „ordine, democrație, raționalism și armonie socială” (*Ibidem*: 105–106). Doctrina liberală considera că viața oricărei societăți trebuie să fie în mișcare, însă mișcarea nu trebuie realizată prin ruperea echilibrului, ci prin menținerea permanentă a acestuia. Liberalismul, spune Duca, se deosebește net de celelalte doctrine politice, și anume: în comparație cu doctrina conservatoare, care este o doctrină de rezistență, liberalismul este o doctrină de progres; față de cea naționalistă, care privește viața dintr-o perspectivă specială, fatal îngustă și exclusivistă, cea a ideii naționale, liberalismul privește viața sub toate multiplele sale aspecte; față de doctrina țărănistă, care se bazează pe ideea luptei de clasă, liberalismul promovează armonia socială și, în sfârșit, față de doctrina socialistă, care consideră că progresul social se face prin desființarea proprietății individuale, liberalismul concepe progresul doar în cadrul proprietății individuale” (*Ibidem*).

Cu prilejul acestor prelegeri, neoliberalismului i s-a rezervat o largă expunere de către Mihail Manoilescu, care considera că „salvarea doctrinei liberale consta în revizuirea acesteia în neoliberalism”, iar din vechiul liberalism trebuie păstrat numai spiritul acestei doctrine, încât din „beneficiile libertății să se împărtășească cât mai mulți, iar nu numai o minoritate de clasă” (Manoilescu, 1923: 147). Din acest motiv, neoliberalismul combate hotărât „ideea luptei de clasă, care tinde la dominația de către o singură clasă a statului, care aparține tuturor” (*Ibidem*), el fiind contra oricărei opresiuni a individului și a claselor, ori de unde ar veni. Neoliberalismul este pentru acceptarea chiar și a unor forme de „socialism economic”, cu condiția ca acestea să nu conducă la o mai mare constrângere a individului și dacă ele nu sunt impuse de un aparat politic. Iar proprietatea individuală trebuie concepută numai ca o *funcțiune* de interese și de încredere a puterilor omenești, baza neoliberalismului nefiind o clasă socială anume, ci toate clasele (*Ibidem*).

Înlăturând vechea concepție conservatoare a proprietății „sacre și inviolabile” și substituind-o cu cea a proprietății ca „funcție socială”, neoliberalismul avea o serie de similitudini cu *doctrina solidaristă*, care nu apare ca expresie ideologică a unui partid anume, ci ca un ansamblu de principii ce înlătura formula proprietății sacre și inviolabile, considerată ca fiind o piedică în calea realizării dreptății și egalității sociale și economice. Solidarismul, cu cele trei fațete ale sale, una social-

economică, celelalte juridică și politică, dezbătut pe larg în cadrul conferințelor publice de la Institutul Social Român, avansează ideea drepturilor individuale ale indivizilor ca „funcții sociale”, ca urmare a rolului pe care îl are de îndeplinit individul în societate și, în special, a *datoriilor* care-i revin în această calitate. Astfel, de exemplu, exercițiul votului nu este folositor numai individului, ci mai ales societății, care are tot interesul ca acesta să participe la viața socială și politică (Angelescu, Teodorescu, 1923). Finalitățile solidarismului sunt: înlăturarea inegalităților sociale, suprimarea antagonismelor dintre clase, prin cooperarea voluntară a tuturor claselor, pentru emanciparea acelor care suferă mai mult. Solidarismul nu se bazează pe „solidaritate fizică, organică, ci pe una psihică, socială, el nu urmărește înfăptuirea unei dreptăți naționale, ci a unei dreptăți sociale”.

O contribuție importantă în elaborările teoretice și practice privind evoluția viitoare a României a avut-o *doctrina țărănistă* și Partidul Țărănesc, apărut pe scena politică românească în decembrie 1918 (în frunte cu Ion Mihalache), care propunea un program de reforme radicale pentru acea vreme: exproprierea tuturor moșiilor și trecerea lor în proprietatea țăranilor, îmbunătățirea situației economice și sociale a muncitorilor, desființarea jandarmeriei rurale etc. Spre deosebire de alte curente agrariene, care considerau viața parlamentară și chiar democratică forme „revolute”, țărănismul le considera necesare pentru desfășurarea normală a vieții politice, ca și pentru manifestarea libertății și a culturii. Pentru Virgil Madgearu, care a expus această doctrină, principala problemă care se pune în fața României era aceea dacă există o clasă țărănească și cum putea ea să influențeze ordinea socială existentă și în ce direcție. Pentru a da un răspuns acestei probleme, el face o amplă analiză a relației dintre clasa țărănească și ordinea socială capitalistă, dintre socialism, clasa țărănească și conștiința de clasă, caracterul și tendințele politicii țărănești, țărănismul și democrația muncitorească etc. (Madgearu, 1923).

Este interesant faptul că, în cadrul acestor conferințe publice, și-au găsit loc și reprezentanții *doctrinei socialiste*, atât sub forma socialismului de stat, cât și a socialismului marxist. Despre prima variantă a vorbit I. Răducanu, în concepția căruia acest *socialism de stat* milita pentru intervenția statului în economie și viața socială: „producția și distribuția bunurilor sunt funcții sociale și nu se pot face fără colaborarea statului, care are o activitate din ce în ce mai eficace și mai largă din punct de vedere social, în folosul clasei muncitoare” (Răducanu, 1923: 168). Deși admite, în anumite privințe, trecerea unor forme de proprietate individuală în patrimoniul social, socialismul de stat consideră că interesul personal va rămâne multă vreme, într-o bună parte a activității economice, motorul de progres economic și social (*Ibidem*).

În schimb, varianta *socialismului marxist*, prezentată și susținută de Șerban Voinea, era o doctrină radicală, care tinde spre „prefacerea din temelii a societății de astăzi” și prin aceasta are un caracter revoluționar (Voinea, 1923: 119).

Considerând lupta de clasă motorul principal al dezvoltării sociale, socialismul marxist este singura doctrină care are și o metodă proprie de cercetare a societății, fundamentată pe materialismul dialectic și istoric.

Despre *sindicalism* și *anarhism* au fost susținute două prelegeri: prima de către Nae Ionescu, care militează pentru organizarea sindicală, considerată a fi compusă din asociații profesionale constituite pe principiul muncii și diferențiate după interesul meșteșugului pe care-l exercită. „Spre deosebire de marxism, care știe cu precizie că perioada capitalismului se va consuma, sindicalismul nu știe nimic precis, el bănuiește și așteaptă; dorește o transformare a societății, adună date și observații și crede în această transformare probabilă, într-o direcție pe care mai mult o simte decât o înțelege” (Ionescu, 1923: 178).

În schimb, anarhismul, prezentat de Nicolae Petrescu, „nu reprezintă doctrina niciuneia dintre clasele sociale, de aceea desființează orice clasă socială, nu recunoaște autoritatea statului și nu urmărește un ideal definit cu privire la progresul societății” (Petrescu, 1923: 188). Mai mult, „spre deosebire de socialism, care, atât în economie, cât și în politică, reprezintă un sistem colectiv, anarhismul reprezintă un sistem individualist prin excelență” (*Ibidem*).

Caracterul democratic și tolerant în care s-au desfășurat dezbaterile publice de la Institutul Social Român este dovedit și de prezența la aceste conferințe a reprezentanților *minorităților maghiare și germane*, care au susținut punctele de vedere și orientările doctrinar-ideologice ale acestora. Spre pildă, Geza Kiss (care a fost și rectorul Universității din Debrecin), deși recunoștea și aprecia concepția lui I.G. Duca despre felul în care „românii au înțeles foarte bine a apăra integritatea ideii statului contra tendințelor distrugătoare, dar pe de altă parte au înțeles tot așa de bine a prețui și ocroti acele elemente de origine străină, care s-au pus într-un mod sincer în serviciul lui, recunoscând legislația și suveranitatea statului român” (Kiss, 1923: 238), deplângea faptul că minoritatea maghiară nu a dobândit în noua legislație autonomia regională și limba maghiară în administrație și justiție, menținerea ordinii de către poliția maghiară în regiunile locuite preponderent de maghiari (*Ibidem*). În schimb, Hans Otto Roth, reprezentantul minorităților germane, este ceva mai ponderat în privința susținerii unor drepturi „speciale” pentru germani, însă și el critica noua Constituție (intrată deja în vigoare), care, în opinia lui, nu a dat o soluție pozitivă problemei naționalităților, trimițând rezolvarea acesteia la „legi speciale” (Roth, 1923: 255).

Ambii ignorau însă faptul că așezământul din 1923 stipula egalitatea tuturor românilor, indiferent de deosebirea etnică, limbă sau religie, și nu se puteau incorpora în acest act drepturi „speciale” sau „excepționale” pentru minorități, în defavoarea populației majoritare, pentru că acestea ar fi însemnat de fapt *privilegii*.

Ciclul de conferințe de la Institutul Social Român se încheie pe 14 iunie 1923, ultima prelegere fiind susținută de reprezentantul mișcării *socialiste*, Ilie Moscovici, care face o critică doctrinelor celorlalte partide politice, pe motiv că susțin forme vagi și abstracte, precum „ordine” și „armonie” socială, „progres” și

„naționalism”, idei considerate de el revolute. Soluția pentru transformarea țărilor capitaliste în țări socialiste este „lupta de clasă revoluționară care tinde la transformarea societății burgheze capitaliste în societate socialistă” (Moscovici, 1923: 312).

Trebuie menționat faptul că nu numai în cadrul Institutului Social Român s-au desfășurat, imediat după Marea Unire, dezbateri privind modul de evoluție a României și de organizare social-politică a societății, ci și prin presa liberă sau cea reprezentând partidele politice, generându-se, astfel, o puternică emulație științifică, culturală și politică în rândul populației, care dorea sincer o dezvoltare a societății pe calea democrației și a progresului (Banciu, 1991: . 68).

3. ÎN LOC DE CONCLUZII (UNELE ÎNVĂȚĂMINTE)

Dezbaterile și prelegerile publice organizate de Institutul Social Român pe marginea noii Constituții a României întregite și a poziției doctrinare a partidelor politice față de dezvoltarea viitoare a societății românești, s-au remarcat, în primul rând, prin nivelul *științific și ținuta academică* a prelegerilor și conferințelor, ceea ce atestă, încă o dată, pregătirea solidă și temeinică a celor implicați, indiferent că au fost oameni politici sau reprezentanți ai unor partide politice ori intelectuali de marcă, juriști, istorici, economiști sau sociologi. Implicarea și aducerea la un loc sub cupola Institutului Social Român a acestor mari personalități ale vieții politice și culturale³, care și-au susținut punctele de vedere cu obiectivitate și detașare politică sau personală, cu argumente pertinente din domeniul istoriei, filosofiei, istoriei culturii și civilizației universale, a reprezentat o reușită nu numai științifică, ci și politică și organizatorică, datorate, în principal, lui Dimitrie Gusti, în calitate de om politic, de sociolog și președinte al acestui prestigios Institut Social Român, aflat în primii săi ani de existență. Climatul de toleranță și respect reciproc pentru opiniile sau punctele de vedere ale fiecăruia dintre conferențieri, modul științific și sobru în care s-au desfășurat dezbaterile, fără manifestări partizanale, vociferări sau aplauze (cu excepția uneia singure, la comunicarea ținută de Constantin C. Disescu privind „Puterea și responsabilitatea guvernamentală”), au reprezentat, fără îndoială, o reușită științifică de excepție, care merită urmată de contemporani.

Din lectura acestor cicluri de conferințe se degajă, totodată, un anumit *consens social* al principalelor partide de pe scena politică a vremii privind ideea unei *noi Constituții* și nu a revizuirii sau ajustării celei de la 1866, care să dea o consfințire juridică realităților economice, sociale, administrative și politice apărute în viața României după Marea Unire. Oamenii politici și de cultură prezenți la aceste dezbateri și conferințe publice, au fost de acord cu principalele idei ce urmau

³ Marele absent al acestor dezbateri publice a fost Iuliu Maniu, despre care D. Gusti preciza, în prelegerea sa pe marginea noii constituții, că, din motive de sănătate, nu a putut fi prezent, urmând să-și susțină conferința despre problema minorităților atunci când se va însănătoși (din nefericire, conferința preconizată nu mai avut loc).

să călăuzească evoluția în viitor a României, și anume: declararea statului român ca stat *național, unitar și indivizibil*, al cărui teritoriu este inalienabil, *regim parlamentar democratic și monarhie constituțională*. Chiar dacă, în cele din urmă, așezământul constituțional din 1923 a fost de sorginte și esență preponderent *liberală*, el a servit în cele din urmă interesele întregii societăți românești, integrând ideea progresului social pe cale capitalistă al României și consolidarea unității tuturor românilor. Cu toate limitele sale (mai ales cele privind interdicția de vot a femeilor), acest act fundamental a contribuit decisiv la „explozia” culturală din perioada interbelică, la existența și funcționarea unei presei libere și democratice și la dezvoltarea învățământului și științei într-o perioadă atât de dificilă și frământată, când se puneau bazele noului stat român întregit.

BIBLIOGRAFIE

1. Angelescu, I.N. (1923). *Solidarismul social-economic*, în *Doctrinile partidelor politice* (19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român), București: Cultura națională.
2. Bacalbașa, Constantin (1922). *Presa în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României* (23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, cu o anexă reprezentând noile constituții europene), București: Cultura Națională.
3. Banciu, Angela (1988). *Rolul Constituției din 1923 în consolidarea unității naționale*, București: Științifică și Enciclopedică.
4. Banciu, Angela (1991). *Istoria vieții constituționale în România (1866–1991)*, București: Șansa SRL.
5. Bădina, Ovidiu (1971). *Însemnări despre D. Gusti și Școala Sociologică de la București*, în *Sociologia Militans*, IV, București: Științifică.
6. Boilă, Romul (1922). *Principiile Constituției noi*, în *Noua Constituție a României* (23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, cu o anexă reprezentând noile constituții europene), București: Cultura Națională.
7. Botez, Calypso (1922). *Drepturile femeii în constituția viitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
8. Brătianu, Vintilă (1922). *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
9. Căndea, R. (1922). *Organizarea bisericească în constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
10. Djuvara, Mircea (1922). *Putere legiuitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
11. Duca, I.G. (1923). *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
12. Grecianu, Paul (1922). *Bazele constituționale ale organizării financiare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
13. Grigorovici, G. (1922). *Constituția sovietică și constituția democratică*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
14. Gusti, Dimitrie (1922a). *Cuvânt de deschidere*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
15. Gusti, Dimitrie (1922b). *Individ, societate și stat în Constituția viitoare*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
16. Gusti, Dimitrie (1923). *Partidul politic (Sociologia unui sistem al partidului politic)*, în *Doctrinile partidelor politice*.
17. Gusti, Dimitrie (1938). *Știința națiunii*, în *Enciclopedia României*, vol. I (Statul), București: Imprimeria națională.
18. Ionescu, Nae (1923). *Sindicalismul*, în *Doctrinile partidelor politice*.
19. Ionescu-Dolj, I. (1922). *Libertatea presei și organizarea ei în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*; Bacalbașa, Constantin (). *Presa în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.

20. Iorga, Nicolae (1922). *Istoricul Constituției românești*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
21. Iorga, Nicolae (1923). *Doctrina naționalistă*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
22. Iunian, Grigore (1922). *Abuzurile de autoritate și drepturile cetățenești*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
23. Kiss, Geza (1923). *Ideologia și tendințele minorității maghiare*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
24. Madgearu, Virgil (1923). *Doctrina țărănească*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
25. Manoilescu, Mihail (1922). *Politica economică de stat și Constituția*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
26. Manoilescu, Mihail (1923). *Neoliberalismul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
27. Marghiloman, Alexandru (1923). *Doctrina conservatoare*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
28. Moscovici, Ilie (1923). *Lupta de clasă și transformarea socială*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
29. Nistor, Ion (1922). *Învățămintul în viitoarea constituție*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
30. Partheniu, Cezar (1922). *Consiliul legislativ cu atribuții legislative*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
31. Petrescu, Nicolae (1923). *Anarhismul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
32. Răducanu, I. (1923). *Socialismul de stat*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
33. Rădulescu, Andrei (1922). *Puterea judecătorească*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
34. Rădulescu-Motru, C. (1923). *Concepția conservatoare și progresul*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
35. Roth, Hans Otto (1923). *Ideologia și tendințele politice ale minorității germane*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
36. Scurtu, Ioan, Buzatu, Gheorghe (1999). *Istoria Românilor în secolul XX*, București: Paideia.
37. Teodorescu, Anibal (1922). *Viitoarea organizare administrativă a României*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.
38. Teodorescu, Anibal (1923). *Solidarismul juridic*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
39. Voinea, Șerban (1923). *Socialismul marxist și evoluția socială*, în *Doctrinile partidelor politice*, ed. cit.
40. Xenopol, D. (1922). *Dreptul de vot și reprezentarea minorităților*, în *Noua Constituție a României*, ed. cit.